

Annie Hammer

*Ceea ce știi nu ți se poate lua;
tot restul se poate pierde.*

Manuscrisul **Annei Hammer** (iunie 2012, Toronto, urmat de convorbirea telefonică (august 2012) cu **Getta Neumann** (Geneva). Publicat în volumul "Destine evreiești în Timișoara. Portretul comunității din perioada interbelică până azi". Editura Hasefer 2014

Cam o dată pe săptămână vorbim la telefon, de obicei scurt, pentru că Annie mă informează concis, la subiect, despre noutăți în familie, pune cu tact întrebări, cu grijă, „să nu te rețin prea mult”, spune ea. Dar se întâmplă și să facem un tur de orizont în politică sau în literatură. Adesea, Annie face o incursiune în trecut, evocă oameni, destine și vremuri de demult, în cele mai mărunte și proaspete amănunte, povestește fără sentimentalism, dar cu emoție. Mereu curioasă, mereu dornică să învețe, Annie citește cu creionul în mână, ia notițe în fața televizorului, navighează pe Google. Urmărește cu pasiune mersul lumii și reflectează cu modestie și discreție asupra nenumăratelor destine omenești care s-au încrucișat cu soarte ei. Toată viața a fost retrasă și totodată prezentă, contemplativă și ageră, sensibilă și hotărâtă. În ultimii ani, chipul ei frumos și fin a dobândit strălucirea înțelepciunii omului care știe multe, dar se abține să dea sfaturi, fiind conștientă de faptul că fiecare trebuie să-și croiască singur drumul. Poate de aceea încerc să-mi întipăresc în minte, ca pe un bun prețios, câte o vorbă, câte o observație din gura ei.

M-am născut în Timișoara, în noiembrie 1920, la doi ani după sfârșitul Primului Război Mondial.¹ Am impresia că am trăit tot secolul al XX-lea: primii douăzeci de ani, prin povestirile părinților despre vremurile bune de dinainte de 1914, iar restul, prin mine însămi.

Despre bunici și părinți

Tatăl meu, Arthur Kincs, născut în 1881 la Marosvásárhely (Târgu Mureș), a ajuns la Timișoara în 1910 și a deschis, la vârsta de douăzeci și nouă de ani, o prăvălie de confecții pentru bărbați. Financiar a fost ajutat de Juli, sora lui, cu douăzeci de ani mai în vârstă decât el, care avea cu

¹ Annie Hammer și-a redactat singură amintirile pe care le-am completat printr-o convorbire ulterioară.

soțul ei un magazin de confecții foarte prosper în Szeben (Sibiu/Hermannstadt). Când a venit și de unde a venit familia la Marosvásárhely, tatăl meu nu mai știa. Numele Kincs, „comoară” pe ungurește, este un nume care a fost maghiarizat dintr-un nume pe care nu-l cunosc, probabil în prima parte sau la mijlocul secolului al XIX-lea.

Nu l-am cunoscut pe bunicul meu. A fost un negustor de haine, cu o familie numeroasă de treisprezece copii, din care au ajuns la maturitate zece (șase băieți și patru fete). Fotografii mărite ale bunicului și ale bunicii erau în dormitorul părinților mei, deasupra patului. Comerțul se făcea, așa mi-a povestit tata, nu numai în prăvălie, ci și în târgurile din regiune, iar băieții, când au mai crescut, au ajutat cu toții.

Juli tanti, născută în 1861, s-a căsătorit cu Joska Rosenthal; au trecut câțiva ani și, pentru că nu au avut copii, au crescut-o pe sora ei cea mai mică, Jetty. Au crescut-o, au căsătorit-o. Jetty a avut doi copii, o fată, Renée, și un băiat. Din nenorocire, Jetty a murit foarte tânără. Atunci Juli tanti și soțul ei au crescut-o și pe fiica ei, Renée, care s-a căsătorit cu fratele mamei mele. Renée și soțul ei au trăit la Budapesta și au avut două fete aproape de vârsta mea, cu toate că ele erau nepoatele mătușii mele. Juli tanti se odihnește lângă părinții mei, în cimitirul din Timișoara.

Frații tatălui meu, răsfirați cu familiile lor prin Imperiul Austro-Ungar, erau comercianți care se ocupau de confecții de haine, în afară de unul singur, Karcsi, care a învățat și a devenit funcționar.

Mama mea, Margit Freiberg, s-a născut la Arad, în 1891. Tatăl ei, croitor de meserie, a murit tânăr și bunica mea, Lenka, născută Wolster, a rămas văduvă cu trei băieți și o fată (mama mea). S-a recăsătorit cu Mor Krausz și s-au mutat la Budapesta. A mai născut un băiat, dar din nou a rămas văduvă. Când băiatul mai mic s-a dus la școală, așa mi-au povestit, au hotărât ca toți copiii să aibă același nume, Kertész, „grădinar” în ungurește, în loc de Freiberg și Krausz.

Mama mea l-a cunoscut pe tatăl meu la Marosvásárhely, la unchiul ei, Kálmán Wolster (fratele bunicii mele), căsătorit cu sora tatălui meu, Roza tanti. S-au căsătorit la Budapesta, în noiembrie 1917, și s-au stabilit la Timișoara, unde tatăl meu avea, în cartierul Fabric, un magazin prosper de confecții. S-au mutat într-o locuință spațioasă de trei camere cu dependințe, în casa Engels, clădire pe colț cu două etaje, lângă sinagoga neologă, vizavi de parcul mic, cinematograful Apollo și linia de tramvai. Aici s-a născut fratele meu, Laci, în 1918 și eu, în 1920. Am stat aici până în vara anului 1927, când am început școala.

După terminarea războiului, în 1918, Temesvár devine Timișoara și aparține de România, astfel că membrii familiei sunt despărțiți prin frontiere. Dintre frații tatălui meu, unul rămâne la Viena (Austria), celălalt la Budapesta și restul în România (Târgu Mureș, Cluj, Sibiu). Dintre frații mamei, trei băieți rămân în Ungaria (Budapesta), un frate, la Târgu Mureș și mama, la Timișoara.

După ce m-am născut eu, bunica din partea mamei s-a mutat la Timișoara, a stat cu noi câțiva ani, apoi s-a mutat separat, într-o locuință mică, aproape de noi.

Tata se ducea dimineața la ora opt la prăvălie, mama, mai târziu. În prăvălie mai erau doi vânzători evrei, care puteau să servească clienții în mai multe limbi (română, maghiară, germană și puțin chiar pe sârbește). În spate era un croitor care venea de două ori pe săptămână, pentru a potrivi haina pentru clienți. La prânz se închidea două ore, între ora unu și ora trei. Tata și mama veneau acasă și luam prânzul. Tata se culca pentru câteva minute, mama se odihnea ceva mai mult. Seara veneau la ora șapte acasă.

Aprovizionarea, cumpărăturile la piață erau făcute de mama aproape în fiecare zi (piața era atunci în Piața Traian). În unele după-amieze, mama avea alt program. Îmi amintesc că lua parte la ședințe WIZO (organizația femeilor sioniste), dar mai activă a fost în Asociația femeilor (*Nőegylet*) din Comunitatea din Fabric. Se strângeau bani pentru a ajuta copiii evrei săraci sau fetele sărace înainte de căsătorie.

Părinții mergeau des la cinematograful Apollo, cred că au văzut toate filmele mute. În timpul proiectării, un pianist cânta la pian, în fața ecranului. La unele filme ne duceam și noi, fratele meu și cu mine, după-amiază cu mama sau, când am mai crescut, singuri.

În casa noastră se vorbea ungurește, așa am fost învățați și noi, fratele meu Laci și cu mine. Tata vorbea deja românește, dar nu destul ca să ne poată ajuta la lecții. Ori de câte ori era nevoie, au angajat pe cineva care să ne dea meditații. Dorința lor a fost totdeauna să învățăm cât mai mult, să știm cât mai mult. Raționamentul era: ceea ce știi nu ți se poate lua, tot restul se poate pierde. Asta era conduita dintotdeauna a părinților evrei, de pe vremea copilăriei mele și până astăzi.

În casă era o femeie pentru menaj, care vorbea ungurește, și s-a mai adus o bonă ca să învățăm să vorbim germana. Era o femeie nu prea tânără, dintr-un sat bănățean, care vorbea o germană pură, nu dialectul șvab. Ea ne ducea în parc să ne jucăm cu ceilalți copii, băieți și fete, copii evrei ca și noi.

Între cele două războaie, la Timișoara, după câte îmi amintesc, mai ales în anii 1920 și la începutul anilor 1930, în multe familii evreiești erau angajate bone, guvernante la copii. În familiile mai înstărite, ele erau aduse din Austria sau din Germania. *Fräulein*, cum spuneam noi, a stat cu noi până în vara lui 1927, când am început școala, în septembrie. Ea s-a dus apoi la altă familie, dar din când în când venea să ne viziteze.

Cartierul Fabric în anii 1920-1930

Anii 1920 erau ani liniștiți, prăvălia de confecții mergea bine, părinții au putut cumpăra casa din

strada Ștefan cel Mare, nr. 4, de lângă palatul Totisz, unde era prăvălia tatii. Comercianții în Fabric, în acea vreme, erau în majoritatea lor evrei. În palatul Totisz se găseau: magazin de ghete Schwartz, mărunțișuri Krausz, textilele Dénes, parfumeria Spierer și sucursala Banca Timișoara la colțul cu Ștefan cel Mare (sediul era în Piața Sf. Gheorghe, proprietar fiind Sigismund Szana).

După colțul cu Ștefan cel Mare erau: Freund cu rechizite școlare; Kramer Zelma, pantofi; mai încolo, Adolf Kohn și fiul, fabrica de vopsele. Fabrica de baterii și lămpi electrice Dura, cu directori evrei Barta, Löwber și Perényi. Fabrica de ghete „Turul”, director Kirschner; fabrica de vopsele chimicale „Tanara”, proprietar familia Kinsky. În partea cealaltă a străzii, de la Piața Traian începând, erau: textile Mevorach; lucru de mână Rudas; băcănie Farkas; băuturi Schlesinger; farmacia Schuhl; mai departe, fabrica de prosoape Schegerin și Berg.

În Piața Traian erau: mărunțișuri Schönheim; magazin de mărunțișuri și obiecte de modă Duschnitz; alimentara Grosz; vizavi, magazin de pielărie Grossmann (lângă biserica sârbească). Pe partea cealaltă: cafeneaua Weisz, magazin de haine Weinberger; magazin de sfori Albala.

Pe strada 3 August, pe partea cealaltă, vizavi de palatul Totisz: textile Kanizsa; textile Szinberger; textile angro Schönbrunn și Pinkesz; confecții Schnabel; textile „Fortuna”, proprietar Csendes. De la Piața Traian spre Bega (str. Dacilor, Piața de fân): magazin de haine Schönbrunn, magazin de haine Musafia; fotograf Müller; depozit de fierărie Deutsch. Vizavi, magazinul de sfori Singer, colț cu Piața Petru Rareș, apoi sticlăria Adler. Pe strada Dacilor, colț cu strada Timocului: farmacia Kovács. Pe strada Timocului: fabrica de pielărie Schlosser, apoi, trecând podul pe malul Begheului, „Industria Lânii”, proprietar Totisz. Pe partea cealaltă, splaiul Peneș Curcanul: fabrica de săpun Rosenthal și Telkes; fabrica de lacuri și vopsele Färber, fabrica de panglici și broderii Fadepa (directori evrei) și fabrica de ciorapi Pollák.

⑤ Pe strada 3 August, pe partea cealaltă, vizavi de palatul Totisz textile Kanizsa, textile Szinberger, textile angro Schönbrunn și Pinkesz, confecții Schnabel, textile Fortuna proprietar Csendes -
de la Piața Traian spre Bega (str. Dacilor, Piața de fân) magazin de haine Schönbrunn, magazin de haine Musafia, fotograf Müller, fierărie depozit Deutsch, vizavi magazin de sfori Singer (colț cu Piața Petru Rareș) - apoi sticlăria Adler -
Pe str. Dacilor colț cu str. Timocului farmacia Kovács - În str. Timocului fabrica de pielărie Schlosser - apoi trecând podul pe malul Begheului Industria Lânii proprietar Totisz - partea cealaltă str. Peneș Curcanul - fabrica de săpun Rosenthal și Telkes, fabrica de lacuri și vopsele Färber - fabrica Fadepa directori evrei și fabrica

Fragment din manuscrisul
Annei Hammer

În Piața de fân, spre gară, erau: magazin de băuturi și cârciumă Leff; alimentară Kohn; depozit de lemne Spitzer; Reich, tot lemne. Vizavi de gară: restaurantul de vară „Pacsirta” (Ciocârlia), proprietari evrei, Havas. Vizavi: fabrica „Standard” de ciorapi, Rohrllich.

Multe dintre case erau proprietăți evreiești. De la Podul Decebal spre Piața Traian se găseau: casa Băile Neptun, proprietatea familiei Nobel; casa Steiner; în continuare, spre Piața Traian, casele Singer, Wilhelm; vizavi: casele Adler, Schlosser, Reichenbach, Kanizsa. În spatele străzii 3 August, spre Bega, în anii 1920-1930, erau case gen vile: Hubsch, Romașcanu, Bercovici, Kalman. Pe Ștefan cel Mare: casele Kincs, Schwartz, Hammer, mai departe Schlesinger. În Piața Traian: casele Duschnitz, Gross, Freund. Pe strada Dacilor: casele Schönbrunn, Müller, Deutsch. Pe strada Petru Rareș: Adler, Temmer. ²

Am fost dornică să învăț

Am avut o copilărie protejată, părinții oferindu-mi tot ceea ce au putut. În 1927, când trebuia să încep clasa întâi, s-a înființat școala elementară evreiască, în cartierul Fabric. A fost o dilemă pentru părinții mei: ce școală să alegă pentru mine? Mama a fost de părere să mă duc la școala românească, să învăț limba cât mai corect și cât mai repede. Acasă se vorbea ungurește, ca și în celelalte familii de evrei din cartier. Așa că am fost înscrisă la școala de aplicație pe lângă Școala Normală din str. Pestalozzi, unde fratele meu, Laci, era deja elev în clasa a treia. Tot în vara anului 1927 ne-am mutat în casa din Ștefan cel Mare, într-un apartament spațios, cu patru camere și cu un balcon spre stradă, unde mergea tramvaiul. Am fost foarte bucuroasă că puteam să văd de sus tot ce se întâmplă pe stradă.

Îmi amintesc că m-am dus cu mare entuziasm la școală, dar în prima zi am venit acasă plângând. Nu am înțeles aproape nimic, știam foarte puțin românește. Părinții au înțeles imediat problema și au angajat o domnișoară care venea zilnic după-amiază, timp de vreo două luni, să vorbească cu mine românește. Așa am învățat până la Crăciun să vorbesc curent limba română. Am început să mă obișnuiesc cu școala. Mai erau doi băieți evrei în clasă, Gyuri Dénes și Pali Drexler, cu care m-am împrietenit repede; cu restul elevilor, ceva mai încet. Am rămas cu ei în relații de prietenie, natural, cu intervale, pentru că nu am locuit tot timpul în același oraș. Acum nu mai sunt. Gyuri Dénes a trăit până la optzeci de ani, Pali Drexler, până la optzeci și doi de ani. Gyuri a murit în Germania, Pali, în Israel. La școală, clasa întâi și a doua erau împreună, într-o sală; în altă sală, a treia și a patra. Am fost dornică să învăț, să știu cât mai mult. Când am venit acasă, imediat m-am apucat de lecții. Am fost conștiincioasă și poate ambițioasă. Acum câteva

² Vezi *Cartierul Fabric, Timișoara, în anii 1920-1940. Întreprinderi și proprietăți evreiești*, harta întocmită pe baza informațiilor dnei Annie Hammer de ginerele ei George Liebermann.

zile, când am sunat o veche prietenă în Israel, Ancsi Spira, s-o felicit de ziua ei de nouăzeci și doi de ani (a fost la aceeași școală elementară cu mine, dar într-o clasă superioară), mi-a spus, printre altele, că își aduce aminte cum eu totdeauna ridicam mâna, dornică să răspund. De colegi am fost privită oarecum cu neîncredere, ceea ce simțeam. Pe parcurs ne-am mai împrietenit, dar a rămas totuși o distanță între noi.

Cum a venit vacanța de vară și s-a făcut mai cald, ne duceam împreună cu fratele meu la bazinul Igiena, tot pe strada Pestalozzi, vizavi de școală. Acolo am învățat să înot. Au mai venit copii și din alte cartiere și așa am ajuns să avem mai multe cunoștințe și prieteni: Willy Leipnik (Dorian), Paul Cosma, Benedek și alții.

Bunica venea des pe la noi și, când ea nu putea, mergeam noi la ea. Nu am fost o familie religioasă, dar sărbătorile mari se țineau. Prăvălia era închisă și mergeam cu toții la sinagoga neologă din Fabric. Vineri seara, când bunica era prezentă, mama aprindea lumânările. Iarna aveam o cină cu bunătați din carne de găscă. Mărimea ficatului era totdeauna discutată. S-a gătit numai cu untură de găscă până în 1938, când tata a făcut o criză de fiere și atunci am început să gătim și cu ulei. Untura de găscă se procura de la două femei, una din Iosefin, cealaltă din Fabric, ce aprovizionau familiile care nu tăiau destule găște pentru a-și acoperi nevoile proprii.

Când eram în clasele primare, ne duceam de două ori pe săptămână, după-amiază, la ora de religie. Domnul Rosenthal, ajutorul de cantor, ținea ora la școala românească din str. Titu Maiorescu (Bárány utca), pentru elevii din cele trei școli elementare românești din cartier. Și acolo am fost ambițioasă, îmi aduc aminte și azi ce am învățat. La liceu, ora de religie, între 1931 și 1939, era ținută de rabinul Drexler, o dată pe săptămână, pentru elevii evrei din cele opt clase de liceu.

După ce am terminat clasele elementare în anul 1931, fiind socotită printre elevele cele mai bune, am urmat liceul. Fratele meu era elev la Liceul Israelit de băieți, care avea opt clase de liceu. Liceul Israelit de fete avea numai patru. S-a pus din nou problema ce școală să frecventez, dar și de data aceasta mama mea era decisă că trebuie să mă duc la liceul de fete românesc Carmen Sylva, pentru că trebuie să ajung neapărat să am bacalaureat și apoi vom vedea.

Am dat admiterea, am trecut și am intrat în clasa I A de liceu (a fost și o clasă B). Clasele erau mari, cam 50 de fete într-o clasă. Am avut alți colegi și am fost privită de cei mai mulți ca nefăcând parte dintre ei. Totuși mi-am făcut unele prietenii și m-am străduit să învăț cât mai bine (nu mi-a fost ușor). Mai erau două evreice în clasă, Ecaterina Temmer și Rozalia Müller. În 1935 am terminat primele patru clase de liceu și urma admiterea în clasa a cincea. Părinții mei căutau să ajute și să compenseze, așa că, înainte de admitere, am fost pregătită timp de câteva luni de un student de la Politehnică, Ladislau Czeizler. El era din alt oraș, avea mare grijă să nu se știe că

este evreu, pentru că pe vremea aceea studenții evrei nu erau primiți la Politehnica din Timișoara. Am omis să spun că, în timpul claselor primare, venea la noi acasă, de două ori pe săptămână, domnișoara Majtinsky, să ne dea ore de germană și de pian. Așa mi-am putut menține cunoștințele de limba germană. În sufragerie aveam un pian mare, la care mama cânta deseori. Mergeam și la ore de gimnastică ritmică.

În clasa întâi de liceu am început să învăț și limba franceză, două ore pe săptămână, până în clasa a VIII-a de liceu. Ca să știu mai bine și cum eram dornică să învăț, m-am dus și la ore particulare. În oraș erau două domnișoare mai în vârstă, din Franța: Mme Jacopin și Mme Petit. Eu eram la Mme Jacopin de două ori pe săptămână, într-un curs cu patru elevi (trei fete și un băiat). Stătea vizavi de liceul Loga, în clădirea de lângă parc. În orele de franceză (gramatică, literatură, geografia Franței), la liceu, am învățat despre Paris un an întreg. Când am ajuns la Paris, în 1980, nimeni nu a vrut să creadă că eu sunt acolo pentru prima dată. M-am dus și la ore particulare de literatură germană, la doamna Kornis, originară din Praga, cu o vastă cultură, o adevărată intelectuală.

În locuința noastră am avut un dulap plin de cărți în limba maghiară: *A Révai Lexikon* și *A Pallas nagy lexikona* și cărți de literatură, Tolstoi, Dostoievski, Victor Hugo, Petöfi, Jókai, Mikszáth. Le citeam în vacanță.

Vara ne duceam în stațiuni balneare cu mama, pentru două săptămâni, la Sovata, Borsec, Buziaș, iar apoi, de fiecare dată, două săptămâni la Sibiu, la rudele noastre, cele două mătuși și un unchi din partea tatii.

În clasa a V-a de liceu au venit încă cinci colege evreice, care terminaseră primele patru clase la Liceul Israelit. Ne-am împrietenit cu ele și aproape în fiecare duminică după-amiază eram împreună. Acum eram zece evreice în clasa a V-a. Cum curentul antisemit devenea din ce în ce mai puternic, majoritatea colegelor românce cu care ne împrietenisem s-au distanțat. În afara școlii, nu voiau să aibă aproape nimic de-a face cu noi. Au început să meargă cu studenții de la Politehnică, aflați sub influență legionară. Între cele două războaie, niciun evreu nu a fost primit ca student la Politehnica din Timișoara. În anii '30, un tânăr evreu din Timișoara sau Banat, care voia să devină inginer, se ducea să învețe în Cehoslovacia, la Brno sau la Praga, la o universitate de limbă germană, sau în Franța ori în Germania.

Îmi aduc aminte că, în zile de sărbătoare națională, studenții defilau pornind de la biserica ortodoxă, în grupuri mari. Până în 1935, singura biserică ortodoxă în oraș era cea din Fabric, apoi s-a clădit cea din piața Küttl. Catedrala din centru a fost construită în timpul războiului. Studenții treceau cântând cântece antisemite. Deoarece ne era teamă că vor arunca cu pietre și vor sparge vitrinele, ne duceam în prăvălie să protejăm vitrinele cu rulourile de fier care se manevrau din

incinta magazinului.

Noi, cele zece evreice din clasă, deși toate eram eleve bune, bine pregătite, eram sigure, fiind primăvara anului 1939, că nu o să ne lase pe toate să trecem examenul de bacalaureat. Dar miracolul s-a întâmplat și toate am trecut.

Iar s-a pus întrebarea ce să fac mai departe.

Anii de război (1939-1944)

Fratele meu, care terminase liceul în 1936, a intrat în prăvălia tatii, cu intenția să preia cândva comerțul. Eu voiam să învăț și am optat pentru o școală de textile de doi ani, la București, timpurile fiind nesigure. Părinții mei și cu mine am fost de părere că ar fi bine să fac peste vară un stagiul la o fabrică de textile din oraș, ca voluntar. Cu mare protecție, am obținut un stagiul timp de două luni, la „Industria Lânii”. M-am dus în fiecare zi, de la ora șapte dimineața la trei după-amiaza, și am lucrat până la sfârșitul lui august. Am trecut prin toate secțiile. Cum știam că nu am talent la desen, absolut necesar pentru a crea modele noi de stofă (poate aș fi putut învăța), eram în dubiu dacă asta ar putea fi o profesie pentru mine. Nu mi-am văzut locul într-o întreprindere de textile.

Cum timpurile deveneau din ce în ce mai grele și nesigure, iar eu eram nehotărâtă, părinții au decis să rămân acasă și să învăț croitoria. Ideea era că este o meserie cu care se poate trăi oricând și oriunde. Așa că, în loc să merg la București, am intrat ca practicantă la salonul de croitorie condus de Ila Stern Schlesinger. Era în octombrie 1939; a început războiul. M-am dus acolo regulat până în primăvara lui 1940, dar mi-am dat seama că nici asta nu mi se potrivește.

Între timp, l-am cunoscut mai bine pe fratele colegei mele de liceu, Lilly K., cu 14 ani mai în vârstă decât mine, și în iunie 1940 m-am căsătorit. Stăteam într-o locuință frumoasă, în cartierul Elisabetin, într-o vilă, proprietatea familiei Löwy. Nu peste mult timp, mi-am dat seama că mariajul nostru nu va fi de durată.

Au început să apară legile rasiale. Întreprinderile și magazinele proprietarilor evrei trebuiau „românizate”: cel puțin 50% din firmă să treacă în proprietate creștină. Părinții mei s-au înțeles cu domnul Dobrotă, care se refugiase cu familia din Transilvania de Nord, oameni cumsecade, și firma a continuat sub numele „Octavian Dobrotă și Co”. În august 1940, Ardealul de Nord a intrat sub dominația Ungariei (Dictatul de la Viena³). Majoritatea populației românești s-a refugiat în România. Facultatea de Medicină din Cluj s-a mutat la Sibiu, Facultatea de Științe, la Timișoara.

Îmi aduc aminte că, la vreo două zile după anunțarea Dictatului de la Viena, o colegă de liceu

³ Dictatul de la Viena a fost un act internațional, încheiat la 30 august 1940, prin care România a fost silită să cedeze aproape jumătate din teritoriul Transilvaniei în favoarea Ungariei horthyste. Acest act a fost impus de Germania nazistă și de Italia fascistă.

m-a rugat să trec neapărat pe la ea. Era fiica unui medic originar din Budapesta, care luptase în războiul din 1914-1918. Au hotărât brusc să se mute de la Timișoara la Oradea. De ce? În Primul Război Mondial, tatăl ei fusese decorat de unguri și ei erau siguri că legile rasiale nu vor fi aplicate în cazul lor. Într-adevăr, prietena mea a intrat la facultatea din Cluj, în 1940, ca studentă la chimie, atunci când facultățile din România erau închise pentru evrei. Însă, în aprilie 1944, ca toți ceilalți evrei din Oradea, și ea cu familia ei fost duși în ghetou și apoi deportați la Auschwitz. Ea a supraviețuit și a ajuns în Suedia; părinții au fost gazați.

În acea vreme m-am împrietenit cu două familii tinere, în care soțiile erau originare din Oradea, și, ca urmare a Dictatului din Viena, au ajuns să fie despărțite de părinți. Mama uneia dintre fete a venit la Timișoara, în vizită, chiar și în ianuarie 1944, când noi nici până în Fratelia nu aveam voie să mergem. S-a întors la Oradea, unde, peste trei luni, evreii au fost închiși în ghetouri, apoi duși la Auschwitz. Nu s-au mai întors. Au fost gazați.

Ambele prietene au rămas gravide imediat după 23 august 1944. Una a făcut o criză de epilepsie în somn, în timpul gravidității, sarcina a trebuit să fie întreruptă și ea a rămas cu crize de epilepsie. Cealaltă prietenă a născut, în decembrie 1945, o fetiță frumoasă, dar care a rămas cu un soi de schizofrenie. I-am întâlnit în 1978, la Haifa, în Israel, după ce soțul ei a murit. Prietena mea s-a sinucis în 1980.

În anii 1941-1942 au ieșit noi legi rasiale. Evreii din comunitățile rurale nu mai aveau voie să locuiască acolo, erau forțați să se mute în oraș. Aparatele de radio trebuiau predate, întreprinderile evreiești românzate, casele proprietate evreiască au intrat în posesia CNR⁴-ului. Niciun evreu nu mai putea locui într-o casă CNR. Părinții mei s-au mutat pe str. Titu Maiorescu, într-un apartament de două camere. Erau patru persoane, dar după ce au mai venit și niște rude, erau șase persoane. Eu cu soțul ne-am mutat în Fabric, pe str. Cermena. Sub pretextul că ar fi pentru armată și pentru cei care au trebuit să-și părăsească domiciliul după Dictatul de la Viena, populația evreiască trebuia să predea haine. S-a stabilit o cotă, iar Comunitatea avea sarcina să organizeze colecta. Am ajutat și eu la Comunitate în această acțiune. În toamna anului 1941, bărbații evrei au fost convocați să se prezinte la stadionul Electrica, pentru a fi trimiși în detașamente de muncă. Au fost trimiși în diferite părți ale țării, la cariere de piatră pe Valea Oltului, la repararea șinelor de cale ferată. Munca nu era utilă, nici rentabilă, era încă un mod de înjosire a demnității evreilor. Fratele meu a ajuns la Căineni (pe Valea Oltului), soțul meu era lângă Timișoara.

Nesiguranța și frica de deportare au creat o stare generală de neliniște, așa că mulți și-au procurat cele necesare în caz de deportare. De abia în 1949 a aruncat Gyuszi, al doilea meu soț, lădița cu roți care era în pod. O pregătise ca să-l poată transporta pe băiatul lui Lacko, deoarece

⁴ CNR: Centrul Național de Românzare.

acesta avea sechele după poliomelită. Deportarea era considerată ca un pericol iminent.

Cred că a fost în 1942, când la chestura poliției (sediul era în clădirea Liceului Israelit) au fost adunați evreii care aveau dosar la poliție, pentru că au participat la mișcări de stânga, așa-zise comuniste, precum și cei care ceruseră pașaport de emigrare în America, prin Uniunea Sovietică, aceasta fiind singura rută prin care ar fi putut ajunge în SUA. S-au format două grupuri, au fost îmbarcați separat în vagoane de marfă și trimiși în Transnistria. Abia după război am aflat că aceia din grupul cu pașapoartele au fost toți masacrați, când au ajuns la graniță. Ceilalți au fost duși în lagărul de la Vapnyarka (așa s-a întâmplat cu cumnata mea, Ilus), apoi la Olgopol. Cum frontul se apropia în iarna lui 1944, au fost evacuați, urcați în vagoane și aduși înapoi în țară. Cei cu antecedente penale au fost închiși în lagărul de la Târgu Jiu, ceilalți s-au întors la casele lor, dar trebuiau să se prezinte săptămânal la chestura poliției.

În aceste împrejurări, m-am alăturat și eu mișcării antifasciste, o mișcare de stânga. Era anul 1942. Mulți dintre prietenii mei au participat și ei. Lozinca era: „Nu ne vom lăsa omorâți ca vitele”. Strângeam bani pentru deținuți, dădeam ajutor familiilor, căutam adăpost ilegal pentru cei urmăriți.

Nu aveam aparate de radio, care erau singura sursă de informație reală despre front. Stăteam pe strada Cermena, în casa unui tăbăcar, și m-am împrietenit cu familia lui, care locuia în apropiere. Când copiii lor erau la școală și numai soția era acasă, mă duceam dimineața la ei să ascult BBC⁵-ul. Cam fiecare dintre noi făcea la fel, ca să fie informat.

În iunie 1944, am hotărât să termin cu căsnicia și m-am dus acasă la părinți. În locuința de două camere erau deja cinci persoane, mobilă multă, nu era unde să punem încă un pat. Proprietara casei, creștină, cu o fiică de 10 ani, m-a primit să dorm la ea. În fiecare seară, în pijama și capot, mă duceam la ei, iar dimineața veneam înapoi, în locuința noastră. Aveam avantajul că puteam asculta radioul. Acolo am auzit vestea mare în 23 august. Bucurie mare, dar și teamă: ce va aduce ziua de mâine? Armata germană era în retragere, trupele nemțești erau în Iugoslavia, teama era că vor veni și se vor răzbuna.

După 23 august 1944

La începutul lui septembrie, armata germană era în Serbia, aproape de Timișoara. În căruțe, cum am putut, am pornit spre Lugoj. Noaptea, în drum, ne-am ascuns într-un sat, într-un grajd, și dimineața am ajuns la Lugoj. Eu am plecat cu fratele meu, părinții erau deja acolo. Am stat la cunoscuți. Nesiguranța era tot mare, dar, peste câteva zile, au apărut tancurile sovietice. În sfârșit,

⁵ BBC: post de radio britanic.

ne-am simțit în siguranță.

În câteva zile am început să ne organizăm noi, cei din mișcarea antifascistă. Înapoi, la Timișoara, am lucrat ca activistă la Apărarea Patriotică⁶, de dimineața până seara: ședințe, plasarea celor veniți din închisori și lagăre. Făcând muncă de birou, cu responsabilități multiple, m-am gândit că, în societatea asta nouă, care va fi mult mai dreaptă, eu trebuie să am o profesie serioasă. Cum visul meu era farmacia sau chimia, m-am pregătit și, la sfârșitul lui noiembrie 1944, am dat admitere la Facultatea de Științe, secția Chimie, în clădirea Poștei Centrale, sus, la etajul patru. Facultatea fusese evacuată în 1940 de la Cluj la Timișoara.

La examen, îmi aduc aminte că printre tinerii și tinerele care terminaseră liceul în 1944 erau și câteva fete germane, foarte frumoase și elegant îmbrăcate. Am trecut examenul și, în ianuarie 1945, facultatea a început și am devenit studentă. Fetele germane nu au apărut. Au fost luate toate la muncă în Uniunea Sovietică, în afară de acelea care au reușit să se căsătorească repede cu bărbați români. Cursurile erau în Palatul Lloyd, iar laboratoarele, în Palatul Poștei. Eu terminasem liceul în 1939, așa că după o pauză de șase ani nu mi-a fost ușor. M-am străduit, am muncit destul de greu ca să fac față. A apărut o lege pentru studenți ca mine, care fuseseră excluși din învățământul universitar în perioada 1940-1944, legea Voitec, după numele ministrului educației de atunci, care ne asigura sesiune deschisă, adică puteam da examenele în momentul în care ne simțeam pregătiți. A fost un mare avantaj pentru mine.

În decembrie 1944, când partidul a ieșit din ilegalitate, am fost primită în PCR, cu vechime de membră din 1942, când începusem să lucrez în mișcarea antifascistă. Viața în oraș a devenit oarecum normală, dar seara se spunea că nu e bine să ieși, că soldații ruși, salvatorii noștri, umblă beți, sunt periculoși și îți iau ceasul. Unii au povestit că ofițerii ruși evrei, cazați la evrei, ar fi zis că comunismul nu este ceea ce credem noi și că, dacă putem, să plecăm.

La Timișoara, în cartierul nostru, pe străzile de la Piața Traian spre Bega, trăiau câteva sute de familii de evrei ortodocși, cu prăvălia în față, locuința în spate și copii mulți. Aveau sinagoga și rabinul lor. Eu cunoșteam numai vreo două sau trei familii, ei nu se amestecau cu evreii neologi. În câteva luni, au plecat aproape toți. Mama mea era speriată. Cu legăturile lor peste tot în lume, zicea mama, ei știu că aici viața va fi dificilă. Însă eu credeam că plecăm din motive religioase...

În 1945, toamna, Clujul fiind eliberat, Facultatea de Științe s-a mutat înapoi, la Cluj. Călătoria cu trenul nu era ușoară. Cu Emil Stein, un coleg de-al meu cu câțiva ani mai tânăr decât mine,

⁶ Apărarea Patriotică: centru de ajutorare a răniților, a supraviețuitorilor din lagărele de concentrare, a familiilor soldaților, precum și organizație de masă, patronată de comuniști.

am pornit spre Cluj. Emil activase și el în timpul războiului în mișcarea antifascistă. Am rămas prieteni cu el și soția lui până în 1977, când a murit. Deci, într-o după-amiază din toamna lui 1945, am prins trenul care mergea la Arad. Pe atunci trebuia să așteptăm câteva ore la Arad, apoi ne urcam în trenul Arad-Oradea. Dimineața am ajuns la Oradea. Nu se știa când va pleca trenul Oradea-Cluj. În sfârșit, a doua zi după-amiază am ajuns la Cluj. Unde o să dormim? Cămine încă nu erau. Am intrat într-un hotel mic, fericită că în sfârșit mă pot întinde, când Emil mi-a șoptit: „Hai să plecăm! Tu nu vezi că ăsta e un bordel?” În cameră era un pat și un scaun. Spre norocul meu, știam adresa lui Annie Lebovici, tot o colegă și prietenă, și am dormit la ea. A doua zi am găsit o gazdă într-un apartament cu patru camere, unde locuiau două familii. Gazda mea avea două camere, iar fetița ei de zece ani dormea în cameră cu mine. Locuitul în Cluj a rămas o problemă până la sfârșitul facultății. Chiria se plătea în produse: făină, zahăr. Transportul acestora de la Timișoara era o problemă. Nefiind un caz izolat, făceam diverse aranjamente, împreună cu alți colegi. La noi, evreii, majoritatea părinților fiind comercianți („origine nesănătoasă”), nu putea fi vorba de cămin. De mâncat, mâncam în restaurante modeste pentru studenți. Exista un cămin, *Antal Mark*, pentru studenții evrei întorși din deportare. Cursurile și laboratoarele începuseră, îmi făcusem noi prieteni, învățam mult, nu mi-era ușor, dar niciodată nu mi-a trecut prin minte să renunț.

În 1947 m-am căsătorit cu Gyszi Hammer. Era văduv, cu un băiat de zece ani, Lacko (Ladislau Peter Hammer).

În decembrie 1948 mi-am susținut licența, iar în ianuarie 1949 am început să lucrez la Timișoara, la Fabrica de medicamente nr. 13 (fosta fabrică Gea-Krayer). Am lucrat în laboratorul de analiză și de control de calitate. Cu toate că aveam diplomă și eram membră de partid, am avut nevoie de protecție ca să fiu angajată.

În 1948, întreprinderile și casele particulare au trecut în posesia statului. Nici magazinele particulare nu mai erau permise. Tatăl meu era deja în vârstă (avea șaizeci și șapte de ani), iar fratele meu, Laci, a lucrat întâi într-o fabrică, apoi în 1949 s-a mutat în București. În toamna anului 1949, casa unde locuiam în Iosefin, de pe str. Văcărescu, ca și alte case, a fost evacuată pentru a fi ocupată de armata rusă. Ni s-a dat un apartament, tot în Iosefin, în comun cu o altă familie. Făcând un schimb cu familia care stătea cu părinții mei în apartamentul din Ștefan cel Mare nr. 4 (în care părinții s-au remutat în 1945, primăvara), ne-am mutat împreună. Am adus-o și pe soacra mea cu noi, așa că eram opt persoane în patru camere. În anticamera mare, cu intrare separată (pe vremuri, camera fratelui meu), stătea o familie de două persoane.

Soțul meu, Gyszi, cumnata mea, Ilus, și cu mine lucram. Eu mergeam la serviciu cu bicicleta,

din primăvară până toamna, lucram de la șapte la trei după-amiază, iar ședințele de partid erau după orele de lucru. Aprovizionarea era dificilă, părinții stăteau la coadă, aveam bani puțini. Casa noastră nu a trecut în posesia statului, deci nu trebuia să plătim chirie pentru apartament. De ce, nu știu. Naționalizarea a fost făcută haotic; și alte case, nu numai a noastră, au rămas proprietate privată. În cartea funciară erau poate prea mulți proprietari, pentru că tata vânduse jumătate din casă, deoarece afacerile lui Samuel, fratele tatii, mergeau prost când a venit criza din 1929 și tata a vrut să-l salveze de la faliment. În 1949, după ce magazinul de confecții a fost lichidat, părinții mei au rămas fără niciun venit, la fel și mătușa mea, sora tatălui meu, și soacra mea. După stabilizare⁷ au rămas cu foarte puțini bani.

Chiria pe care o primeam de la locatari era mică, iar impozitul era mare. Soțul meu a încercat în repetate rânduri să treacă toată casa în posesia statului; casa era veche și se temea că nu o să putem plăti reparațiile. Dar procesul era terminat, nu s-a mai putut. Așa că părinții mei au început să vândă obiecte din apartament: covoare, tablouri, paltonul de astrahan al mamei la consignație, iar tata mergea la târgul de haine vechi, la marginea orașului. Evreii din oraș începeau să emigreze și își lichidau acolo gospodăria. După mulți ani, Lacko, băiatul nostru, își aducea aminte și povestea cum mergea cu tatăl meu la talcioc și cum se desfășura vânzarea. Cumpărătorii erau puțini și, oricât de puțin ofereau, tata accepta și spunea imediat, la orice ofertă: „*A magaté*”, adică „E al dumneavoastră, vă aparține”.

Cu serviciul am fost mulțumită. Primul meu salariu mi s-a părut bun, 9.900 lei, dar inginerul chimist Steiner mi-a spus că el, după douăzeci de ani, are doar 14.000 și asta e plafonul. El era originar din Caransebeș și făcuse studiile la Praga, unde s-a întâlnit cu viitoarea lui soție care făcea medicina și era din Cernăuți. După ce au terminat studiile, au trăit la Cernăuți până în 1947, când au reușit să vină la Timișoara. Avea încredere în mine și mi-a povestit multe lucruri despre sistemul sovietic, pe care eu atunci nu le-am crezut, dar pe parcurs s-au dovedit adevărate. Îmi amintesc că spunea că, în curând, șeful unui aprozar va deveni o persoană mai importantă decât un inginer!

Annie și Gyuszi Hammer,
cu fiica lor, Eva. 1961

În 1951 s-a născut fetița mea, Evi. Când am rămas gravidă, o prietenă mai în vârstă, care activase cu soțul meu în timpul războiului, în mișcarea de stânga antifascistă, mi-a spus cu intenții bune: „Și așa trăiți greu, cum o să vă descurcați și cu un copil?” Dar noi toți am fost foarte bucuroși. Prima reacție a mamei a fost: „Acum știu că n-o să rămâi singură niciodată”. Și așa a și

⁷ Prin stabilizarea monetară din 1947 s-a introdus o monedă nouă. 1 leu nou = 20.000 lei vechi. S-a stabilit o sumă maximă, care putea fi schimbată. Scopul era spolierea claselor avute, a burgheziei.

fost. Când am început să simt că se apropie momentul nașterii, mama a telefonat medicului care stătea în casă, dr. Haas, care a venit cu mine la spital. I-am rămas foarte recunoscătoare.

Dr. Haas avea atunci peste 50 de ani. Peste câteva luni, în ianuarie 1952, l-a sunat la telefon medicul-șef al orașului, tot evreu, pe care îl cunoștea. I-a spus că trebuie să plece în Moldova. A fost arestat împreună cu câțiva medici sioniști din Timișoara și din alte orașe. Au revenit, cred, în 1956 și, peste câteva luni, au plecat împreună cu familiile lor în Israel. A fost un aranjament pentru care, probabil, s-a plătit celor sus-puși în valută forte. Prin anii 1960, când eram împreună în societate cu medicul-șef de atunci, mi-a povestit cât de greu i-a fost să-i comunice el vestea; dar ordinul trebuia executat.

„Annie e o fată foarte bună, cu toate că e evreică”

După concediul de maternitate mi-am schimbat serviciul. Cu protecție, ajutată de colegi și prieteni, la începutul anului universitar 1951-1952 am fost numită asistentă la catedra de chimie a Facultății de Medicină. După serviciu mă duceam cu bicicleta de două ori pe săptămână în Freidorf, la o cooperativă de produse chimice, să predau chimia în cadrul cursului de calificare pentru muncitori.

Într-o zi, ajungând acasă, în apartament găsesc doi oameni străini, în mare discuție cu părinții mei. Mătușa și soacra muriseră deja, mama, cumnata mea, Ilus, Lacko și Evi erau acasă, soțul meu era în deplasare. Indivizii afirmau că erau de la Finanțe și susțineau că nu s-a plătit impozitul convenit pe casă. Au pus sigiliu pe dulapul mamei. Mama nu a vrut să-i lase, s-a opus, ca urmare s-a dat prin telefon ordin de percheziție. Rezultatul a fost că toate bijuteriile părinților au fost luate și li s-a ordonat să se prezinte imediat la Miliția economică. M-am dus și eu cu ei în Cetate, în Piața Unirii. Acolo li s-a cerut să semneze că, după ce au lichidat prăvălia, au băgat banii în bijuterii. Bineînțeles că nu era adevărat, erau bijuteriile familiei. Nu m-am lăsat. Tipul a ridicat tonul la mine, că sunt membră de partid și cum de mă comport așa. După ce ne-a ținut vreo două ore, ne-a lăsat să plecăm. La sfatul avocatului Friedländer, am apelat la Judecătoria. Nu eram singurul caz. La proces, o prietenă creștină a mamei a depus mărturie că, în timpul războiului, toate obiectele de bijuterie au fost date ei spre păstrare. Am câștigat procesul, dar aurul fusese deja topit în vistieria statului, iar pietrele nu se știa unde ajunseseră. S-a evaluat valoarea la o sumă derizorie, dar, având nevoie de bani, am acceptat. În cazul celorlalți, care erau în aceeași situație, unii au primit o compensație, alții, nu.

În 1953 am fost trimisă la Festivalul Tineretului ca translatoare pentru grupul de tineri veniți din Anglia. Înainte de asta am primit un instructaj de trei săptămâni, ținut la Cotroceni; eram cazați în

fostele herghelii regale. Apoi, în timpul festivalului, am fost cazați, împreună cu grupul englez, în clădirea ISEP⁸-ului, în Piața Romană. A fost un *show* frumos, „Viața fericită a tineretului în țările socialiste”, și o experiență în plus pentru mine: am înțeles cum funcționează propaganda.

În 1957, după revoluția din Ungaria, din 1956, evreii au început să fie eliminați din rândurile cadrelor didactice din facultăți. Lozinca era „Îmbunătățirea compoziției sociale a cadrelor didactice”. Pe dosarul meu s-a scris „fiică de exploatare”. Nu s-a ținut seama că eram membră de partid din 1942. Noi, evreii, nu am fost acceptați. Când m-au dat afară de la Institutul de Medicină, profesorul meu a spus: „Annie e o fată foarte bună, cu toate că e evreică”. El era un aromân din Macedonia, care studiasse cu o bursă la Oxford. Și totuși: „cu toate că...”.

Din patru evrei, au scos atunci trei de la Catedra de Chimie a Facultății de Medicină. Au mai lăsat unul care, peste un an, a fost și el dat afară. După multe alergări, peste patru luni, am primit un post de chimist la spitalul Bega, în laborator, unde am rămas până la pensionare. În 1961 am întâlnit-o acolo pe Lizetta Bercovici care mi-a devenit prietena cea mai bună, după ce prietenele mele din copilărie au plecat în Israel. Politic, am făcut parte din organizația de bază a spitalului, dar am căutat să am cât mai puține sarcini de partid.

Perioada Ceaușescu

În 1965 a început perioada Ceaușescu. Printre vechii comuniști care au fost cu el în închisoare, se zvonea că era lipsit de caracter.

Aprovizionarea era din ce în ce mai dificilă. Sistemul de a cumpăra pe piața neagră funcționa, dar era periculos. Carnea se putea procura de la restaurante, plătind prețul identic cu cel plătit când o consumai la masa de restaurant. Asta numai dacă aveau încredere în tine. Tot atunci, de pe o zi pe alta, avortul, până atunci legal și care costa 30 de lei, a fost interzis și criminalizat. Mulți doctori, care au vrut să ajute femeile în dificultate, au fost arestați și judecați drept criminali. În toată țara au murit multe femei, căutând să facă ce au putut și ce au știut. Este una dintre acțiunile cele mai grave ale regimului Ceaușescu. Lozinca era: „Avorturile aduc mari prejudicii natalității și sporului natural al populației”.

Securitatea a devenit din ce în ce mai puternică, oamenii erau nemulțumiți și intimidați. A început urbanizarea forțată, s-au construit fabrici noi peste tot în țară, cu aparatură cumpărată din Vest, cu valută forte. Se clădeau blocuri noi, cartiere noi. Ceaușescu a avut curajul să se opună conducerii sovietice și, pentru că nu a luat parte, în 1968, la invazia din Cehoslovacia, politicienii din Occident au avut încredere în el și l-au sprijinit. În aparență, părea o mare realizare, dar, pe parcurs, au apărut greutățile. Nu erau piese de schimb pentru aparatura cumpărată, așa că în

⁸ Institutul de Studii Economice și Planificare

multe fabrici producția s-a întrerupt. Mulți au ajuns în închisoare nevinovați. Urbanizarea accelerată și forțată, după ideile și instrucțiunile Partidului, a dus la scăderea producției agricole, iar cea care mai era se vindea pe valută forte în străinătate.

În comuna Giarmata, lângă Timișoara, tineretul, bărbați și femei, mergeau dimineața cu trenul în oraș, să lucreze în fabrici. Pământul de lângă casă era lucrat de bătrâni. Fiind gospodari buni, în majoritatea lor germani, își acopereau necesitățile, crescând în curte porci, pui, porumbei. Puținul plus îl duceau la vânzare, la piață. Femeile mai în vârstă, care nu lucrau în fabrici, munceau la făcut curățenie în gospodării din oraș. Așa am avut-o și eu pe Frau Kati care venea la noi o dată pe săptămână. Femeie simplă, dar deșteaptă. Imediat după război, în ianuarie 1945, ca fată tânără, a fost dusă la muncă în URSS. Mi-a povestit că oamenii din comună niciodată nu au trăit așa de bine – asta era cam pe la sfârșitul anilor 1970. Aproape în fiecare casă era mașină de spălat și frigider. La ora trei veneau acasă de la lucru, făceau ce e necesar în jurul casei, pe când, în trecut, munceau pământul de dimineața până seara târziu. Dar toți vor să plece în Germania, vor rămâne numai bătrânii, spunea Frau Kati. Așa s-a și întâmplat. Ceaușescu avea nevoie de valută forte, așa că a vândut populația germană, iar comunele germane de lângă Timișoara au rămas numai cu bătrânii care nu mai aduceau nimic pe piață.

La sfârșitul anilor 1960, guvernul Ceaușescu a acceptat ajutorul acordat de Joint⁹ evreilor din România, datorită, în mare parte, legăturilor șef-rabinului Rosen, din București. S-au făcut cămine pentru bătrâni, cantine-restaurant, s-a dat ajutor în bani și în produse evreilor bătrâni și nevoiași. Noi, la Timișoara, am avut un noroc deosebit că l-am avut pe rabinul Ernest Neumann în fruntea obștii. Alături de el era soția lui, Edit, femeie deosebită, care l-a ajutat mult. Tot atunci a început și activitatea de învățământ pentru tineret, Talmud Torah¹⁰, care era ținut cu multă elocvență de rabinul nostru, așa că tineretul a frecventat cursurile cu mare plăcere. Se țineau regulat la Comunitate reuniuni culturale pe teme iudaice. Viața bătrânilor evrei s-a schimbat. La noi în casă era Elisabeta Steiner, văduvă, care avea acum un program zilnic. Se îmbrăca frumos, se ducea în Cetate, la cantina Comunității, unde primea mâncare bună și se întâlnea cu alte persoane, rămânând acolo câteva ore să vorbească, să joace rummy. De sărbători, cei care aveau nevoie primieau pachete cu ajutoare.

Tot datorită rabinului Neumann s-a realizat o adevărată înțelegere între culte, care nu a existat până atunci niciodată în Timișoara. Rabinul era prieten cu Mitropolitul ortodox dr. Nicolae Corneanu, care venea de sărbători la sinagogă, iar rabinul nostru era invitat de multe ori la

⁹ Sau JDC. Vezi nota 1.

¹⁰ Cursuri de ivrit și de iudaism, pentru copii.

Mitropolie. Tot așa a ținut legături strânse și cu celelalte culte. Rabinul Neumann era, la Timișoara, motorul cel mai puternic pentru această înțelegere și cooperare. Mulți dintre prietenii mei evrei au plecat. Viața activă în Comunitate, *seder*-urile, prelegerile au însemnat mult pentru noi, cei rămași. Gyszi și cu mine am fost prieteni apropiați cu rabinul Ernest (Ernö) Neumann și cu soția lui, Edit. Prietenia familiilor noastre continuă cu prietenia între fiica mea, Evi, și Getta, și cu aceea dintre copiii lor, Dana și Danny.

Soțul meu și cu mine am căutat să facem tot posibilul pentru ca Lacko și Evi să fie dotați cu toate cele necesare, ca să reușească în viață oriunde. Am avut inimile strânse când, întâi, fiul nostru, Lacko, împreună cu soția lui, Anca, au reușit să plece din țară în 1967, apoi fiica noastră, Evi, cu soțul ei, Ghiță, George Liebermann, în 1977.

Acum, la vârsta de 92 de ani, privind înapoi din Canada, unde sunt de 27 de ani, multe lucruri din viață s-au întâmplat altfel decât ne așteptasem – ca la mulți alții.

Trebuie să mărturisesc că realizările copiilor noștri – atât pe plan profesional, cât și pe plan personal – îmi dau motive de mulțumire. O mare bucurie sunt și nepoții Maxim, Alex și Dana care, și ei la rândul lor, au familii frumoase și succese profesionale. Durerea mea mare este pierderea fiului nostru, Lacko (Peter L. Hammer), în 2006.

Au mai rămas puțini prieteni de vârsta mea; și ei sunt răspândiți în lume! Ținem legătura unii cu alții prin telefon, e-mail și Skype. Datorită copiilor mei deosebit de atenți și buni, am o viață de bătrân care își vede vârsta numai în oglindă. Internetul, Google-ul, tehnologia nouă nu mă lasă să îmi pierd curiozitatea.

Convorbire telefonică din 12 august 2012

Annie néni, povestirea ta redă nu numai experiența ta personală, ci și istoria Comunității evreilor din Timișoara, în secolul al XX-lea. Aș dori să-ți pun câteva întrebări în legătură cu trecutul nostru personal comun. Când și cum i-ai cunoscut pe părinții mei?

Györgyikém, tatăl meu l-a iubit mult pe Ernő. Îmi amintesc că Ernő a venit odată la noi, la magazin, să-l vadă pe tata. Și tatii nu i-a plăcut paltonul lui, era cam vechi, și i-a ales unul nou, pe care i l-a făcut cadou.

În 1948 a fost nunta lui Ernő cu Edit și, la scurt timp după nuntă, au fost invitați la părinții mei acasă. Am venit și noi, eu și cu soțul meu, Gyszi. Am servit prăjituri, iar mătușa mea, Juli, i-a spus lui Edit: „Rebecen lelkem, vegyen még!” Adică: „Rabineasă scumpă, mai serviți!” Mie mi-a venit să râd, pentru că Edit arăta atât de tânără! Mai târziu ne-am împrietenit. Am ținut mult la mama ta. Tatăl meu mergea des pe la ei, se simțea bine cu ei. El a dus-o pe Evi la ziua ta de naștere.

Da, e una dintre primele mele amintiri. Evike era în brațele lui Ilus, era micuță și dulce, mă uitam în sus la ea.

Era în 1954, tu aveai cinci ani, Evi, doi și jumătate. Ilus a mers împreună cu tata, că eu lucram. Părinții tăi îți făceau o serbare mare, cu program, cu teatru de păpuși. Juli și Jancsi Bleier¹¹ veneau totdeauna și recitau sau cântau.

Dar și Gyuszi îl cunoștea demult pe Ernő. În anii războiului se întâlneau des, împreună cu Márton Zoli și cu alții. Gyuszi și-a pierdut prima lui soție într-o tragedie. Bözsi, pe numele de fată Schwartz, avea 28 de ani. S-a dus într-o noapte... Era în 1943, evreii nu aveau voie să fie tratați de medici neevrei... Nu au găsit un medic la timp. Când a ajuns în sanatoriul Freund¹², era deja prea târziu: pierduse prea mult sânge. La înmormântare s-a adunat tot orașul. Ernő mi-a zis că a fost prima oară în cariera lui de rabin că a înmormântat pe cineva pe care-l cunoștea.

Îl văd și acum pe Kincs bácsi la templu, era gaba¹³, ședea la dreapta de Aron Kodeș¹⁴, tata la stânga, iar noi, Evi și cu mine, alergam de la unul la altul. Din ce ai povestit, reiese totuși că religia nu juca un rol important la voi în familie.

Nu. Aparțineam de Comunitate, păstram câteva datini de sărbători, dar nu eram religioși. De seder făceam tot ritualul, dar rapid, așteptam cina.

Când a fost vorba de educația ta, mama ta a optat pentru școala românească și nu pentru școala israelită.

Mama nu a învățat niciodată românește. Țelul ei era să învățăm limba română, conform principiului: „În țara asta trăim, trebuie să știm limba”. Profesorii noștri erau aduși din Vechiul Regat, ca să ne învețe limba. Asta făcea parte din politica de românizare de după Primul Război Mondial. Se spunea că era planul reginei Maria.

Înainte și în timpul războiului erați conștienți de pericolul reprezentat de ascensiunea fascismului, de mișcarea legionară, de regimul lui Antonescu? V-ați simțit în primejdie?

Și încă cum! În mare primejdie, o primejdie foarte mare, nu mică! În general, eram pregătiți să fim deportați în orice moment.

Cei din Timișoara au fost cruțați de deportare. Ce s-a întâmplat cu rudele care trăiau în Ungaria?

Fratele mai mare al mamei, împreună cu soția lui au fost deportați din Marosvásárhely (Târgu Mureș) și nu s-au mai întors din Auschwitz. Iar un văr din Cluj a fost dus la muncă obligatorie în

¹¹ Vezi interviul cu Eva și Ioan Bleier, *intra*.

¹² Sanatoriul Freund, cunoscut și sub numele de Sanatoriul Central, era condus de dr. Iosif Freund, tatăl lui Peter Freund, interviuat în acest volum.

¹³ Gabai: persoană care are funcția de a ajuta la buna desfășurare a oficiului divin, de a-i invita pe unii să citească din Tora, de a se ocupa de străini și altele.

¹⁴ Aron Kodeș: dulapul în care sunt păstrate sulurile de Tora.

Uniunea Sovietică și a pierit: a călcat pe o mină.

Tu te-ai angajat politic, ai fost activă...

Eram angajată, dar nu am fost chiar așa de activă. Doar din august până în noiembrie 1944 am lucrat pe teren politic. Am fost membră de partid din decembrie 1944, dar au recunoscut că am activat din 1942. Apărarea Patriotică a fost doar după război, înainte am fost în Mișcarea Antifascistă, care era de stânga, dar nu comunistă. Nu erau mulți români, eram mai mulți evrei.

Ce au spus părinții de activitatea ta politică?

Îți dai seama că nu le-a plăcut deloc. Mama cunoștea perioada comunistă cu Kun Béla¹⁵ la Budapesta, în 1919. S-a lecut de comuniști.

După ce ați pierdut magazinul, cum v-ați descurcat financiar?

Magazinul nu a fost naționalizat, ci lichidat. Banii s-au dus cu stabilizarea, când am avut dreptul să schimbăm o sumă minimă de bani. Am lucrat noi trei, Gyuszi, Ilus și cu mine, am stat toți împreună în aceeași locuință, iar părinții vindeau câte un obiect din casă, când era necesar. Un exemplu: nu am putut să o alăptez pe Evi și aveam nevoie de Eledon, lapte praf din străinătate. Părinții mei au vândut un covor persan de mătase, ca să cumpăr lapte praf.

Ce părere aveai despre sionism ca soluție pentru „problema evreiască”?

Întrebarea era: Cum putea exista Israelul în marea aia de arabi? Asta era teama noastră. Dar foarte mulți erau sioniști.

Mulți credeau că, în orânduirea nouă, evreii vor fi cetățeni cu drepturi egale.

Așa a fost. Am crezut că în societatea nouă vom fi toți egali. Și s-a dovedit că nu era adevărat. Am văzut ce se întâmplă. Evreii care, după război, erau în poziții bune, au fost cu toții demiși. A fost și un ministru evreu și a fost dat afară.

Ilus, cumnata ta, a fost ilegalistă, nu-i așa?

Sigur, a fost ilegalistă și a fost în Transnistria. Ilus a fost în procesul comuniștilor din 1933, dar nu a fost condamnată. Atunci toți evreii care figurau la chestură, la poliție¹⁶, au fost deportați în Transnistria, peste Nistru. Ilus s-a întors în ianuarie 1944 și a trebuit să se prezinte la poliție în fiecare lună, până în august. La început i-a fost foarte greu. În lagăr fusese împreună, în același grup, cu o prietenă, Medy Csallos, mama lui Csallos Joska, și cu tatăl lui Stein Emil. Reprezentantul lor față de autorități era Rado Sándor, fratele mai mic al lui Rado Lajos care a fost mai târziu secretar general la Comunitate. Sándor era un om foarte cumsecade, el însuși un deținut evreu, ca și Ilus.

¹⁵ Béla Kun, (1886-1938), revoluționar maghiar, care a condus în 1919 revoluția bolșevică din Ungaria.

¹⁶ Se referă la grupul activiștilor de stânga, despre care vorbește mai sus, în secțiunea „Anii de război”.

Atunci au făcut cunoștință cu comunismul sovietic.

Nu, armata română era în jurul lor. Și nemții. De asta se temeau că vor fi exterminați. Au avut noroc. I-au rugat pe soldații care mergeau în concediu acasă să le aducă ceva. După un timp, au intrat în contact cu familia rămasă acasă. Se strâneau bani pentru ei, fiecare a ajutat cum a putut, nu numai rudele. Când Ilus s-a întors, a crezut că va fi bine, toți au crezut. Nu a fost așa.

O ultimă întrebare: Cum ai defini identitatea evreiască?

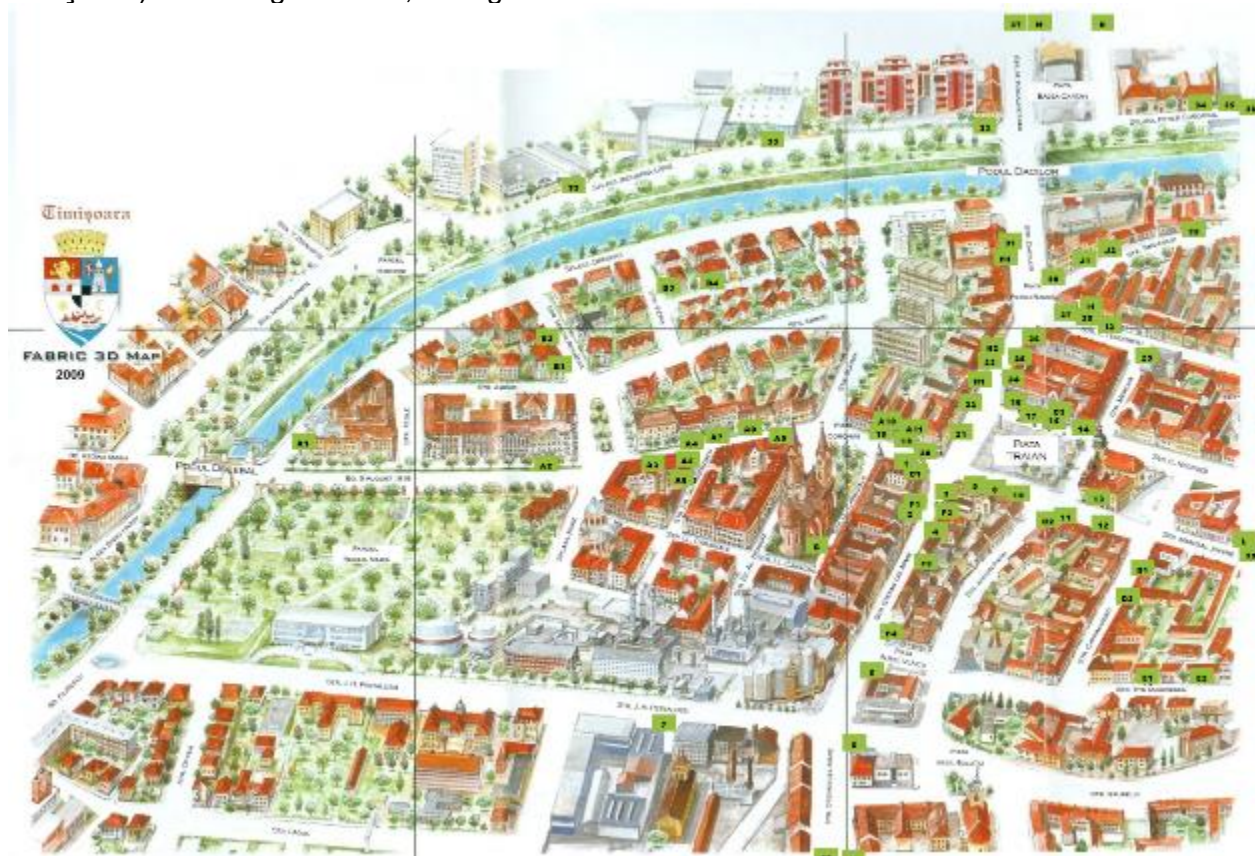
Prin istorie. Prin comunitatea evreiască. Prin destinul evreiesc. Prin solidaritate. Prin dorința ca în Israel să se poată trăi în liniște și pace.

2016. Toronto. Annie Hammer cu fiica, nepoata și strănepoata

Întreprinderi și proprietăți imobiliare evreiești în Cartierul Fabric în anii 1920-1930

Harta este întocmită pe baza informațiilor de la Annie Hammer (v. interviu în *Destine evreiești la Timișoara*) de către ginerele ei, George Liebermann.

http://www.bit2006.org/Fabric_0817.jpg

Index al obiectelor marcate

Magazine și întreprinderi:

Palatul Totisz, Piața Traian/Bld. 3 August 1919

1. Confecții Kincs, magazin de ghețe Schwartz, mărunțișuri Krausz, textile Dénes, parfumeria Spierer și sucursala Banca Timișoara (proprietar Sigismund Szana).

Pe Str. Ștefan cel Mare

2. Rechizite școlare Freund, pantofi Zelma Kramer
3. Textile Mevorach, înlocuit de aparate radio Révész, lucru de mână Rudas
4. Băcănie Farkas; Băuturi Schlesinger
5. Depozit de vopsele Adolf Kohn și fiul
6. Farmacia Schuhl

Pe Str. Pestalozzi

7. Fabrica de baterii și lămpi electrice Dura (directori evrei: Barta, Löwber și Perényi)

În Piața Traian

8. Tutungeria Ehrlich

9. Bonboneria Katz
10. Mărunțișuri Schönheim
11. Magazin de mărunțișuri și obiecte de modă Duschnitz
12. Alimentara Gross (pe Mareșal Joffre/Ion Mihalache)
13. Magazin de pielărie Grossmann
14. Cafeneaua Weisz
15. Magazin de haine Weinberger
16. Magazin de sfori Albala
17. Mărunțișuri Hajdu Arpad

Pe Blvd. 3 August 1919 (nord) aproape de Piața Traian:

18. Textile Kanizsa
19. Textile Szinberger
20. Textile *en gros* A. Schönbrunn și Pinkesz; Confecții Schnabel; Textile „Fortuna”, proprietar Csendes

Pe Strada Dacilor, de la Piața Traian spre Piața Badea Cârțan:

21. Magazin de haine Filip Schönbrunn
22. Magazin de haine Musafia
23. Fotograf Müller
24. Mărunțișuri Rosenfeld
25. Ceasornicar Kohn
26. Magazin de vopsele Kertész
27. Magazinul de sfori Singer
28. Sticlăria Adler (*Piața Petru Rareș*)
29. Alimentara *en gros* Hecht și Löbl (*Piața Petru Rareș*)
30. Farmacia Kovács
31. Depozit de fierărie Deutsch
32. Fabrica de pielărie Schlosser (str. Timocului)

Pe malul Begheului, după Podul Dacilor, spre stânga (vest):

33. Industria Lânii – pe suprafață mare, proprietar Totisz

Pe malul Begheului, după Podul Dacilor, Splaiul Peneș Curcanul:

34. Fabrica de săpun Rosenthal și Telkes
35. Fabrica de lacuri și vopsele Färber

În afara hărții:

36. *Pe Splaiul Peneș Curcanul:* Fabrica de panglici și broderii Fadepa - directori evrei; Fabrica de ciorapi Pollák; Fabrica de piele Orion; proprietari Mezei Feinblatt-Havas.
37. *Pe Str. Mihail Kogălniceanu, între Bega și Gara Fabric:* Magazin de băuturi și cârciumă Leff; Alimentară Kohn; Depozit de lemne Spitzer; Restaurantul de vară „Pacsirta” (Ciocârlia), proprietar Havas Fabrica „Standard” de ciorapi, proprietar Rohrich.
38. *Pe Str. Ștefan cel Mare, aproape de Calea Buziașului:* Fabrica de prosoape Schegerin și Berg (Klein); Fabrica de ghețe „Turul”, director Kirschner, care a devenit mai târziu „Dermata”, proprietar Farkas
Pe Calea Buziașului: Fabrica de chimicale „Tanara”, proprietar – familia Kinsky
39. *Pe Str. Mareșal Joffre/Ion Mihalache:* Fabrica de piele Defra – proprietari Dezsö și Jenö Frank; Fabrica de căruțe Kardos; Fabrica de bonboane Justicz și Schnabel
Pe Calea Dorobanților: Fabrica de textile Weinreich; Comerț de cai Weisz

Case, Vile si Palate:

Blvd. 3 August 1919, de la Podul Decebal spre Piața Traian:

- A1.** Palatul Băile Neptun, proprietatea familiei Nobel
- A2.** Casa Steiner
- A3.** Casa Adler
- A4.** Casa Lebovics
- A5.** Casa Schlosser
- A6.** Casa Reichenbach
- A7.** Casa Singer
- A8.** Casa Wilhelm
- A9.** Casa Kanizsa
- A10.** Casa Tischl Iren
- A11.** Casa Dr. Emanuel Kohn

În spatele Blvd. 3 August spre Bega:

- B1.** Vila Romașcanu
- B2.** Vila Hübsch
- B3.** Vila Bercovici
- B4.** Vila Kalman

În Piața Traian:

- C1.** Palatul Totisz
- C2.** Casa Duschnitz
- C3.** Casa Freund

Pe Str. Cantacuzino:

- D1.** Casa Gross
- D2.** Casa Toffler

Pe Str. Titu Maiorescu:

- E1.** Casa Szinberger
- E2.** Casa Schnabel

Pe Str. Ștefan cel Mare:

- F1.** Casa Kincs
- F2.** Casa Schwartz
- F3.** Casa Freiberg
- F4.** Casa Hammer Eugen

Pe Str. Caragiale:

- G.** Casa Zala

Pe Str. Dacilor:

- H1.** Casa Schönbrunn
- H2.** Casa Müller
- H3.** Casa Deutsch

Pe Piata Petru Rareș/Str. E. Teodoroiu:

- I1.** Casa Adler
- I2.** Casa Temmer

Pe Str. Timocului:

- J1.** Casa Musafia
- J2.** Casa Pollak

În afara hărții:

- K.** *Pe Str. Stefan cel Mare: Casa Schlesinger*
Pe Blvd. Eroilor: Casa Brauch
- L.** *Pe Str. Mareșal Joffre/Ion Mihalache: Casa Kardos. Pe Calea Dorobantilor: Casa Weisz*
- M.** *Pe Str. Mihail Kogălniceanu, între Bega și Gara Fabric: Casa Weisz*
- N.** *Pe Str. Simion Bărnuțiu: Vila Frank Jenö; Casa Reich*